

Цэрэн Галанов

ТҮРЭҢЭН
ГАЗАРАЙ АМИСХААЛ

ХЧБЧ
Г-15

ХУРЬГАД ГОРХОН (Туужа)

Хурьгад горхоной шугыда
Хүхы гэнтэ донгодобо.

(Г.Дашабылов).

Мүнхын уһата Хурьгад горхомни! Хүнэй инаг дуранай, хүнэй наһанай богонишье хаань, шимни хэтэдээ хэзээдэшье хүрэнгүй, шэргэнгүй, арюун тунгалаг зандаа үбэл зунгүй урдажал бай!

Хожом нэгэтэ шам тухай шэнэ хүн шэнэ туужа зохёохо, шэнэ хүхы донгодохо байха!

I

...Зунай дунда харын эгээ халуун үе байба. Тээд Пэбхээн уула дээгүүр сагаан саһан бударһан зандаа.

Харин эгсэ доро, холо хормойдонь, үдхэн бүтүү ойн соорхойдо үргэн тала гонзойжо, элдэб үнгын сагаан, хүхэ, улаан сэсэгүүд үбдэгһөө үндэр ногоон соо ялбалзан, эндэ хоёр ондоо сагай байһандал үзэгдэбэ.

Хажуугаарнь Пэбхээн уулын баруун һаншаг болохо Тогоон шулуун дороһоо эхией абажа, элдэб шэдхэнүүдые гулдиран, шулуунуудые дайран эрьелдүүлжэ, шууяатайгаар доошоо дондорон, шүдэ хаха ташама хүйтэн уһатай Хурьгад горхон Хэжэнгэ голдоо дүтэлхэдөө яаралгүй шамдуухан харьялна.

Энэ зун эртүүр эндэ Пэбхээн уулын обоо түрүүшынхией ехээр тахилган болобо.

Элдэб тээһээ хүнүүд гурбан томо трактораар шэрүүлжэ, Пэбхээн уулын дээдэ хормойдонь дүтэлжэ, бүри урдань элинсэг хулинсагайнгаа тахидаг байһан обоое һэргээн шэнэлжэ, гурбан хони гаргажа, Хэжэнгэ нютагайнгаа эгээ үндэр уулынгаа эзэдтэ төөлэй үргэбэ.

Ивалгын, Хэжэнгын, Хориин дасануудһаа ламанар ерэжэ, хоёр хоногто, үдэр һүнигүй мүргэн, уншалга бүтээбэ.

Бүһэтэй эрэ хүнүүдынъ Пэбхээн уулын баруун һаншаг болохо, хүнэй гараар хэгдэһэн гэлсэдэг Тогоон шулууе тойрожо, хоёр хоногой туршада гороо хэбэ.

Баруун ехэ дайнай дүүрээд байхада, 1946 оной зун Хэжэнгэдэ түүхээрээ хоёрдохи удхатай Шалсаана хадын обоое тахилган болоһон юм.

Эндэ хэдэн мянган зон сугларжа, Шалсаанын дээдэ, дунда, доодо гурбан обоонуудыг нэгэн доро тахижа, мори урилдаан, бүхэ барилдаан болоһон байна.

Иимэ ехэ һайндэр хубисхалай һүүлдэ түрүүшынхигэ эмхидхэгдэбэ.

Эндэ дайгаа дүүргэжэ, даагаа һүүлдэжэ бусаһан үргэн үбсүүнүүдээрээ дүүрэн орден медальнуудыг яларуулһан, ханхинуулһан сэрэгшэд түрүү зэргэдэ һуужа, орон нютагаа аршалалсаһанаа, түрэл тоонтодоо мүргэжэ, зальбаржа, элүүр энхэ бусаһанаа Буурал баабайдаа мэдүүлһэн байна.

Эдэ олон сэрэгшэдэй дунда Ушхайта нютагһаа Ленинэй орден, Эсэгэ ороноо хамгаалгын нэгэдэхи, хоёрдохи шатын орденуудыг зүүһэн Данзан Гармаев хэсэ, хэнгэрэг сохижо, олоной анхарал, дура сэдхэл татаһан юм.

Мүнөө энэ зунай Пэбхезнэй обоодо Данзан Гармаев үндэр наһатай болоошыг һаа, дахин баһа хэсэ, хэнгэрэг наяруулжа, Пэбхезнэй үндэрыг ханхинуулба.

Иимэ ушар мүнөөнэй үегын зондо оройдоо үзэгдөө, дуулдаагүй байба.

Энээгээр бодоод үзэхэдэ, мүнөө Пэбхезн уулыг тахилган юрэ бусын шалтагаанаар, һара наранай хоорондоо хиртэн тохёожо, хара, сагаанай тэмсэлэй схэдэжэ, юртэмсэ дэлхэйн үшөө хүшэр шэрүүн байдалда ороод байһаниг гэршэлжэ үгэһэн болоно. Нёдондо эндэ айхабтар аймшагтай түймэр боложо, Хэжэнгэ нютаг уняар, манан соо төөрижэ, хоёр алхам урда юумэн харагдахаяа болибо. Энэ түймэртэ Хурьгадай аршаанай байра байдал, амаралтын гэрнүүд нэгэшыг һаднаггүй болотороо галда абтажа, түрүүн эндэ нэгэшыг амитай юумэнэй үгы байһан шэнги болошобо.

Зүгөөр энэ жэлэй эхиндэ хойшо эндэ наг гараһан наһатай Данзан Гармаевай оролдолгоор дахин шэнэ модон бэлдэгдэжэ, гэрнүүд баригдажа, хүнэй аршаанда орохо торхонууд, аршаанай уһанай урдаха шэнэ хобоонууд хэгдэжэ эхилбэ.

Данзан үбгэжөөл эндэ һүниндөө харуулшанин, үдэртөө модо сабшалсадаг ажалтай, ехэ сүлөөгүй хүн болобо.

Мүнөө Пэбхезнэй обоогой һүүлдэ бороо ехээр орожо, ногоон үндэрөөр ургажа, үбһэндэ орохо хаһа дүтэлжэ ерэбэ.

Данзан үбгэжөөл Бата хоёр энэ зунай эхиндэ Пэбхезнэй обоодо уулзахадаа, хойуулан Хурьгадай аршаанай шэнэ гэрнүүдэй хүсэд бүтээгдээгүйшыг һаа, хажуудань майхан татажа, аршаанда һуужа, аршаан уужа, яаралгүй хөөрэлдэхэ гэжэ хэлсэһэн байгаа.

Данзан үбгэжөөл Батын эсэгэ Дондог хоёр багын тон дүтын, хоюулаа Хурьгад горхоной уһа уужа үндыһэн нүхэд байһан юм.

Тээд Батын эсэгэ баруун дайнаа бусаагүй. Тиимэһээ Данзанда нүхэрэйнь хүбүүн Бата өөрынь хүбүүн шэнгээр ханагдадаг, жааханһаа хойшо үншэрһэн хүбүүндэ тэрэ туһа хүргэхэ гэжэ оролдодог һэн.

Харин Бата Хэжэнгэдээ арбадахи классдүүргэһэнэйнгээ һүүлдэ армида мордожо, Владивостогто алба хэжэ, тэндэһээ сэхэ Москвада дээдэ һургуулида орожо, жараад, далаад, наяд онуудта Бурядайнгаа хэдэн аймагуудта партиин нэгэдэхи секретаряар, аймагай түрүүлэгшээр хүдэлжэ, баабайнгаа нүхэртэй үнэн зүрхэнһөө хөөрэлдэхэ сүлөөгөө олодоггүй байһан байгаа.

Бата Улаан-Үдэдэ һуудаг, тэндээ квартиратай, долоон жэлэй саана һамгаяа гээһэн, нэгэ бүдүүн хүбүүтэй, тэрэнь амяараа үни болонхой юм.

Мүнөө Бата Хурьгадай аршаан ошохоёо городһоо автобусаа бууһаар, аймагай түбтэ оронгүй, нэгэ холын танил малшан айлһаа Үндэр Хара мори хазаартайнь, эмээлтэйнь хэдэн хоногоор эрижэ, унахаяа абаба.

Тэрэниие аймагай захиргаанай ноёд, үетэн нүхэдынь харажархёо һаа, ухаа мэдээгээ алдаха, гоё шэнэ машина үгэхэ, Хурьгадай аршаан хүрэтэр хүргэхэ, ямбалха, хэдэн хоногто буха ехэ архидаан болохо һэн.

Тээд Бата нюусаар мэтэ Үндэр Хара мориндоо мордожо, багаханһаа хойшо танил Хурьгадай аршаанай харгыда оробо.

Үнинэй хазаар мориндо мордоогүйшье һаа, бэень ехэ хүнгэн, агсаха, ядахын тэмдэг үзэгдэбэгүй.

Хара моринойнь нэгэ жэгдэ, жороо хатар доро Батада дайнай урдахи бага наһаниинь кинодо байһандал нюдэнэйнь урда һөөргөө эрьелдэжэ харагдаба.

Батын гэртэхин Ушхайтын урда дүрбэ-табан модоной газарта Добо гэжэ арба-хорин айлнуудһаа бүридэһэн хонишодой, һаалишадай тосхондо һуудаг байгаа.

Гансал Батын баабай эндэ ойн харуулшан гэжэ нэрэтэй һэн.

Энэ Добо тосхон Хурьгад горхонойнгоо эгээ эгсэ эрье дээрэ байгаа.

Тиэхэдэ энэ Добо Батада бүхы дэлхэй шэнгээр үзэгдэдэг, тэрэ энээнһээ сааша хаанашье ябаагүй, үнэхөөрөөл буруугайнь бэлшээри һэн.

Нэгэтэ баабайнь табатайхан Батаяа өөрынгөө унадаг Зээрдэ морин дээрэ үргэн мордохуулжа, хоёр гараарнь хүзүүень дэлһэнһээн барюулаад, гансаарыень Хурьгад тээшэ табижархиба.

Түрүүн Батада үргэн хабтагар Зээрдэ мориной нюрган дээрэ һуухадань, зохид, газар дээрэ байһандал намжаа тэгшэ байба.

Тээд Зээрдэ морин Хурьгад горхондоо хүрэжэ, урда хоёр хүлөө бохигод гүүлэн, уһа уухаяа доошоо толгойгоороо тонгойжо, бүхы бээ шэшэрүүлэн, ехээр уухилжа, хоёр шэхээ хойшонь хуумайлгаад, хомхойгоор амаараа бэшэ, үргөөрөө уһа гудамхижа оробо. Батын урда тэрэнэй хоёр томо нюдэд бэлтылдэжэ байба.

- Үй, баабай! Зээрдэ моримнай хоёр нюдэтэй! - гэжэ Бата айнгяар һүхирбэ.

- Шишье баһа хоёр нюдэтэйш! - гэжэ баабайнь хажуудань энеэбхилэн байба.

Иигэжэ Бата Зээрдэ хоёр түрүүшынхиеэ бэе бээтээ танилсаһан юм.

Эндэ үдэр бүхэндэ иимэрхүү шэнэ юумэн боложол, шэнэ юумэн мэдэгдэжэл байдаг байба.

Гэнтэ Бата:

- Хүгшэн эжы, энэ тэнгэри газар хоёр саанаа ниилэнэ ха юм. Харин хүшэгыень үргөөд хараа һаа, юун саанань байхаб? - гэжэ Бата асууба.

- Би тэнгэрийн хаяае үргэжэ үзөөгүйб. Тээд энэ тэнгэрийн хаяае үргөө һаашни, саанань оро унадаг ортон зоной орбон торбон урса гэрнүүд байха юм гэлсэдэг, - гэбэ хүгшэн эжынь.

Баһа нэгэ үзэгдэл:

... Бата баабайнгаа түмэр голтой оодон тэргэ дээрэ хоёр аматыень, бердаанхыень, тоозобхыень нэгэ нэгээр даажа ядан асаржа табиба. Тиигэһээр тэрэ багахан тоозобхыень үни удаан гартаа барижа, эльбэжэ үзэбэ. Иигэжэ байхыень гэшхүүр дээрэ буунуудай һомо хэжэ байһан баабайнь нүхэр Данзан хараад, Дондог баабай руунь эрьежэ, Батые заабшалан энеэбхилбэ.

Бата гэнтэ баабай хараахань гэжэ түргэхэн буугаа байрадань хэжэ байтарнь, Данзан:

- Эй, Бата, шимни буугаар буудажа үзөө юм гүш? Үгы һаа, юун бузар булай юм гээшэб! Агнуурида гарахаяа байна ха юмбибди! - гэбэ.

- Үгы, - гэжэ Бата хэлээд, гэнтэ ехээр мэгдэжэ, баабай руугаа түргэн сэхэ эрьсэбэ. Баабайнь баһа энеэбхилжэ байба.

Тэрэ үнэхөөрөө буудажа үзөөгүй байгаа. Баабайнь үшөө буу барюулдаггүй һэн. Үбэлдөө баабайнгаа гүрөөһэнэй арһыень газаашань урбуулжа хэһэн агнуурийнгаа дэгэл үмдэхэдэнь, Бата дахахаяа халдажа ядан, мэхэтэйгээр хэлэгшэ һэн:

- Баабай, шамайе ой соо гүрөөһэн гэжэ хараад, хүнүүд буудажархиха гэжэ айнагүй гүш?

Үнэхөөрөөшье, баабайнь дэгэлын эрээлжэ, заханьшье шаб шара араатын арһаар хэгдэһэн, холоһоо ой соо гүрөөһэнһөө илгаруулхань бэрхэ һэн.

- Шамгүйгөөр айнаб. Ошолдохо гүш? - гэжэ баабайнгаа һаналыень таажа хэлэхэдэнь:

- Зай! - гэжэ Бата гансата хүл дээрээ дэбхэржэ, "одоол мүнөө буу гартаа бариха, буудажа үзэхэ хаб" гэжэ досоогоо бодогшо һэн.

Тээд баабайнь хүбүүндээ:

- Буушни гансал шамда һаалта хэхэ, ши дуу дуулахаш, - гэгшэ һэн.

Иигэжэ эсэгэ хүбүүн хоёр урда шугыгаар агнахаяа гарадаг һэн.

Баабайнь бургааһан шугын нэгэ хажуудань гаража, буугаа бэлэн барижа, гүрөөһэ амадан һуухадань, хүбүүниинь шугын нүгөө хажууһаань томо гэгшын шиидам гартаа барижа, тэжэгэнэсэ, нэжэгэнэсэ модо наяргааһаар, хоолойнгоо шангаар дуу дуулажа, абья гаража, баабайнгаа урдаһаа ябадаг һэн. Араата гү, али гүрөөһэн шугы соо байгаа һаа, тэрэнэй абьяһаа үргэжэ, шугы зубшан гүйхэдөө, баабайнь буугай хараада абтадаг байгаа.

- Хүбүүмни энэниие унагаагаа, - гэжэ хүхижэ баабайнь зондо хөөрэхэдэнь, хүнүүд:

- Бата, шимнай ямар буутай бэлэйш даа? Бирдаанха гү, али таба хүрэдэг гү? Харуулал даа, - гэжэ тэрэниие зобоодог байгаа. Энэ Батада ехэ эшхэбтэр һэн.

- Дондог, юун гэжэ һананаһ? Ангуушанай хүбүүн аад, хожомдожо байна бэшэ гү? Буудуулхада, яаха юм? Хүбүүнэйшни хорхой үнинэйл хүдэлэнхэй ёһотой, - гэжэ мүнөө Данзанай Батын баабай руу шэртэхэдэ, баабайнь:

- Бата, буудаа һаа, айхагүй гүш? Тоозобхоор үзэхэ һаа үзэ даа, - гэжэ баабайнь хүбүүндээ хэлэбэ.

- Байза, энэмнай иигэһээр иитэрээ хэды шэнээн дэлхэй дээрэ ажаһуужа байһан хүндэтэй эрхэтэн болоноб? - гэжэ Данзан дахин дуугараад, Бата руу эрьежэ, хургаараа дүтэлэ гэжэ бэе тээшээ заагаад:

- Хэдытэйбши? - гэбэ.

- Найматайб. Мүнөө намар һургуулида орохоб, - гэбэ Бата.

- Оо, юун гэхэн ехэ хүмши! Сагаалса буудаха дуратай гүш?

Бата үнинһөө хойшо энээн тухай бододог байгаа. Харин мүнөө үнэн дээрээ болоходонь, юундэшьеб айдаһаниинь хүрэбэ. Тиигэбэшье ехэ амгалан байхаяа оролдон, амия даража:

- Дуратайб, - гэбэ.

- Айна, - гэжэ баабайнь хэлэбэ.

- Үгы! Буудахаб! - гэжэ Батын аманһаа гэнтэ гарашаба. Теэд буудаха дуратай байгаа ха юм.

Баабайнь ехээр ташаганаса энеэгээд, тэргэ дээрээ байһан тоозобхо һомолжо, урда малай хашаа түшэжэ байһан өөрынгөө буудадаг сагаалсын хабтагай зааж:

- Бууда! Гансал хүн руу харуулжа, хүниие алажа бү орхи, - гэбэ. Бата буугаа гартаа абажа, тэргын хажууда хэбтээд, хабтагай руу сэхэ шагаажа эхилнэ. Данзан ехэ томоотон болоод, нэгэ сагаалса руу, нэгэ Батын буугай хараа руу шэртээд байна. Баабайнь тэргэ дээрэ хүдэлэнгүй, баһал абяагүй һууна.

Гэртэһээ хүгшэн эжынь гаража, хойнонь зогсобо. Бата хүгшэн эжынгээ хайшаншье гэжэ байһыень харанагүй. Зүгөөр ехэл һанаагаа зобоһон хэбэртэй, хүгшэн эжы уухилба, баһа "жаалдажашье ангуушан боло даа!" гэхэнь, Батын шэхэндэ элээр дуулдаба. Хүгшэн эжынь бууһаа оройдоо айдаггүй һэн.

Батын түрэхэн баабайн баабайшье баһа ангууша байгаа. Батын баабай хара багаһаа буугаа газараар шэрэжэ ябаад, гүрөөһэ буудадаг юм һэн. Тиимэхээ хүгшэн Батынгаа буудажа һурахаяа байһанда һанаандаа дуратайшье байжа болоо. Баруун зүүн хорёо дээгүүр хаанаһаашьеб гэнтэ Добын хамаг үхибүүд - Дагба, Лубсан, Замбюудха, Балбар, Гомбо, Цэдэбхээн гэдэгүүд бии боложо: "Бата буудахань! Сагаалса буудахань!" - гэлдэжэ, баярлаһан, бархирһаниеньшье ойлгохын аргагүй, гансал буугай абяанһаа айһан хэбэртэй, нэгэ нэгэнэйнгээ саанаһаа толгойнуудаа дэмы дэмы шохогонуулан, дуугаралдана.

Бата сэхэ сагаан хабтагайн гол барижа, түрүүн буугаа шагааба. Тиигэхээр гэнтэ гарынь һалганан, нюдөөрнь уһан гүйгөөд, буугайнь хараа харагдахаяа болишобо. Бата нюдээ аршажа, хабтагай руугаа дахин сэхэ шагаажа буудажархиха гэхэдээ, "Хэды багтаа буумни няд лэ гэгшэ ааб" гэжэ һанахадал гээд, хараагаа алдан, шабхаяа даражархихадаа, нюдээ анижархиба. Буугай абяан Батын шэхээрнь шуужа, нюдээ неэхэдэнь, урдань гансал утаан байба.

- Хабтагайһаа байха, малайнгаа хашаа алдажархёош, - гэжэ баабайнь тэрэниие дала мүрһөөнь үргөөд, хүл дээрэнь бодхообо.

Бата хэршье алдаа һаа, ямар нэгэ ехэ илалта туйлажархиһан хүн шэнги байгаа һэн. Гансал халаглаа, "Айха гээшэ үлүү юм ха юм. Энээнһээ хойшо одоол ондоогоор буудахаб" гэжэ бодобо.

Теэд Дагба болон бусад үхибүүд Батаяа буудажа үзэхэн ямар нэгэн баатар шэнгээр ехэ хүндэлэн, үдэшэ болотор хойноһоонь дахаа һэн.

Зээрдэ мориёо тэдэнэр тэргэлжэ хужарта нуухаяа Дондогтоной газараа үдэшэлэн мордобо. Түмэр голтой тэргэ дээрэ Данзан, Бата, Батын баабай, үшөө Дагба нуулсаба. Хүршэ болохо Дагбые баабайнь ой соо моринойнгоо хажууда гансаарайень Батаяа орхихоёо зүрхэсэнгүй, абалсаһан байба.

Бата баабайнгаа миин лэ дуугардаггүй аад, агнуури болоходонь, хоолойнь дээрэ гаража, дуунайнь хамагһаа шангаар дуулдажа, өөдөө хүрин улаан болошоод, эдихээшье мартажа, элдэб юумэ хөөрэхэдэ, ехэ һонирхожо шагнадаг һэн.

Посхоод соо үбһэ ногоон үбдэгһөө дээшэ гаража, зарим газарнуудта хэбтэжэ эхилэнхэй.

Хужарта буланай хаяа хүрэжэ ерэхэдэнь, наран үшөө ороогүй, ойн нуруули налгай газараар наранай гэрэл хаймадан шаража, тэргэ дээрэнь үдэшин шиигэй үнэр анхилаад, Бата хүүртигээ үмдэбэ.

- Эндэ Батаяа Дагбатайнь орхие, - гэжэ Батын баабай Данзантай хэлсэжэ, нэгэ бүтүү шугын захата харгыһаа гаража, тэргэнээ бууба.

Ногоон Батын хоолойдо хүрэнэ. Орой болоходо, батаганаан олиггүй, ама хамарта аһажа, амилха аргагүй бүтүү, бүгшэм болобо. Тэрэ хүгшэн эжынгээ малгай дээгүүрээ үмдэхэш гэжэ үгэнэн пулаадаар нуураа, хүзүүгээ бүтүүлжэ, нэгэ бага батаганаанһаа ами абаба.

Мориёо мулталжа, түмэр гэнжэтэй шүдэрөөр шүдэрлэжэ, умбама ногоон соо табиба.

- Дагба, - гэжэ Батын баабай хэлэбэ. - Та хоёр эндээ үлэжэ, мориёо харахат. Орхижо алхамшые холо бү ошогты. Намда таанар нунаалгахат. Бү хүхирэлдэгты. Гүрөөһэ, хандагайшые үргөөхэт. Бидэ Данзантай хужарта ошожо нуухамнай. Пүни хужарай байһан газарта буугай хүрөөд, галай гарахые хараал һаа, мориёо тэргэлээд, түргэхэн манда ошохот. Ойлгоо гүт?

- Ойлгообди, - тэжэ Дагба харюусаба. Тэрэ Батаһаа хоёр наһаар аха байгаа.

Тэдэнэрэйнгээ ябаһан хойно хоёр хүбүүд хоюулаа хүгшэн эжын бариһан үнэнһэн соо булаһан булаша тоһотойгоор эдеэд, садажа ядаба. Асарһан түйсэтэй тарагаа бултыень уужархиба. Бата хажуудаа нугын хүнхэр соо олон үнгын сэсэгүүдые хаража, толгойгоо үргэнгүй түүжэ оробо. Сэсэгэй һайхан үнэр хамар руунь сорьёжо, тойроод баһа ой модоной үнэрэй анхилаан, ногоонһоо шиигтэй нойтоной үнэр - эдэ хуу ниилэжэ, Батын зосоо ямар нэгэ хэлэшэгүй хүнгэн боложо, тэрэ дуу дуулажа эхилбэ.

- Аалыар! - гэжэ Дагба Батаяа зандаба. - Ши, нүхэр, мүнөө минии мэдэл дорош, аалыар гэнэб!

Бата бүхэли тэбэри сэсэг түүгээд, тэрэнээ тэргэ дээрээ хуу асаржа, нэгэ нэгээр ниилүүлжэ һуутараа, тойроод байгша дэлхэйн урин хайханда бүүбэйлүүлэн, өөрөөшье мэдэнгүй унташаба.

Гэнтэ Батын хэрхэдэнь, Дагба дээрэнь бэеыень татажа байба.

- Эй, бодо! Хандагай алаабди!

- Юун гэжэ? Хаана?

- Харьш, тэрэ гал! Юугээ хэбтэнэш, бодыш! Үшөө буу буудалан хүн бэээ хайрхахаш? Томо юумэн унаа хаш даа! Үгы хаань, иимэ ехээр гал түлхэгүй хэн!

Дагба мориёо үни тэргэлжэрхиһэн байба. Тэдэнэрэй галда дүтэлжэ ерэхэдэнь, холоһоо галай хажуугаар хүнэй һүүдэрнүүд хааргашалдана.

- Эй, наашаа, ангуушад! - гэжэ Данзан хүбүүдэй урдаһаа угтан ерэбэ.

Галай хажууда тэдэнэрэй ерэхэдэнь, мориной тухай, үшөө моринһоошье томо, хара хүрин үнгэтэй, нюрган дээгүүрээ ходо хилгааһа ургашаһан, томо гэгшын шонтогор зузаан уралтай, хүрзэнүүд шэнги хабтагар хоёр эбэртэй хандагай хэбтэбэ.

- Хайшан гэжэ алаабта? - гэжэ Бата Данзанай хажуудань ошожо, иимэ энэбхилһэн хүн аад лэ иимэ томо амитаниие хайрлангүй унагаажархёод, хоолойһоонь шуһа гоожуулжа байха одоол шулуун зүрхэтэй, баатар хүн гээшэб гэжэ ханаад, ехэл атаархан асууба.

- Одоол энээн тухай баабайһаа һура. Тэрэнэйшни ажал, - гэжэ Батын урдаһаа Данзан харюусаба. Бата баабайгаа иимэ шанга байһандань ошоод тэбэрхээр, ой тайгаар дүүрэтэр энэ минии баабай гэжэ һүхирхөөр бэлэн, баабайнгаа баруун гар барижа:

- Юун гэхэн баатар хүн гээшэбши! - гэбэ.

- Зай, зай... Шинии магтаал хүлээхэ сүлөөтэй байнагүйб... Хандагайн сэмгэ эдихэ дуратай гүш? - гэжэ баабайнь ехэ түргэ түргэн дуугараад, хандагай дээрээ носолдожо байтараа, гэнтэ гэдэһыень сүмэрэ отолжорхибо.

Батын урдаһаа гэдэһэн гаража, шабаһа ногоогоор хамар руунь сорёшоходонь, тэрэ хажуу тээшээ хүрэшэбэ.

Тиигэбэшье, Батада мүнөө баабайдань адли иимэ баатар, бэрхэ хүн энэ дэлхэй дээрэ үгы байба.

II

Мүнөө Бата Хурьгадай аршаанда дүтэлжэ ябахандаа, харгын хажуугаар хэдэн олон шэнэ бухалнуудые хараба.

"О, үбгэжөөл наян сажандаа найгаһан зандаа байна. Ямар олон бухалнуудыг, бүхэли хүрийн үбһэ сабшажа үрдэе гээшэб! Урданайхия үшөө алдаагүй! Минии баабай амиды байгаа хаа, иимэл байха хэн" - гэжэ Бата зосоогоо бодобо.

Мүнөө тэрэнэй Хурьгадай аршаанай урдань байһан байрада хүрэжэ ерэхэдэ, наран Пэбхээн уулаһаа буужа, баруун хойшоо тонгойһон байба.

"Нүү! Үбгэжөөлнай юугээ гэрнүүд үшөө бүтөөдүй, майхан соо байхабди гээ хэн бэ? Обоогой һүүлдэ нэгэ һара соо хоёр гэрнүүд бодошоод бэлэн байна ха юм! Данзан урданайхия алдаагүй, бэрхэл зандаа байна даа. Минии баабай тон иимэл ажалша хүн юм хэн! Мүнөө байгаа хаа, иимэл ябаха байгаа даа!" - гэжэ Бата зосоогоо бодоод, Үндэр Хара моринһоо буужа, хоёр шэнэ гэрэй хажууда үшөө дүүрээдүй хашаада дүтэлжэ, ганзагаһаа сумаагаа абажа, газарта табяад, мориёо жолооһоонь тоонтолжо уяха гэжэ байтарнь, энэ хашаа сооһоонь гэнтэ нэгэ шад улаан гуран сэхэ урдаһаань харайжа, Батые дайраад, үндэр хашаа дээгүүр дэбхэржэ, саашаа харайшаба.

Батын унажа ябаһан морин гүрөөһэнһөө үргэжэ, дээшээ собхороод, уялаагүй байһан тула эмээлтээ шугы руу гүйшэбэ.

- Пэй! Гүрөөһэн!.. Үдэр дунда хүнэй байдаг газарта ерэхэдээ, мууе зүгнөө! Ёро хараа? Үшөө юуниинь бологшо ааб?! - гэжэ Данзан үбгэн харшын саанаһаа хүхирбэ.

Үбгэнэй хажуудань нэгэ залуу басаган бии боложо, гүрөөһэнэй харайһан тээшэ хоёр гурба дахин хойно хойноһоонь буудажархиба.

- Ошоол даа тэрэшни, ошоо? Буутай һомондош хүсэгдэхэгүй!.. Харин бишни буугаашье шагаажа үрдибэгүйб! Намһаал гүрөөһэншни үргөө... Унагаахал ёһотой байгаабди! Энэшни ёро хараа! - гэжэ үбгэжөөл толгойгоо бариба.

- Дамдинхай, энэ гүрөөһэнтнай намайе даражархин алдаа! Моринһоо буужа, жолоогоо уяжа үрдээгүй байтарни, намайе дайраад, саашаа харайшоо! Халаг, би буушьегүйб!.. Зай, Данзанхай, битнай ерээб!.. Мэндээ хэлсэл? - гэжэ Бата Данзанхайда гараа харбайба.

- Болоо, болоо?.. Ерэһэншни болоо!.. Энэ минии аша басаган Сэлмэг гээшэ, танилса... Энэ басаганай эндэ үгы байгаа һаань, энэ баригдажа байһан эдээнэй ехэ гэрэй модон үгы, энэ һүни машинаар ашагдаад ябашаһан байха хэн! - гэжэ үбгэжөөл үшөөл сошордоһон зандаа хэлэбэ.

- Юугээ хэлэнэт? Би үшөө юушье ойлгоодүй байнаб, - гэбэ Бата.

- Энэ харана гүш, Бата? Гурбадахи гэрэй модонууд ябталаатай хэбтэнэ. Хулгайшад үнгэрэгшэ һүни эдээниешни машинаар абаад,

ябашаха байһан байба. Намае гэр соомни хүни унтажа байхадамни, үүдыемни газааһаамни нээгдэхэгүйгөөр томо модоор тулаа. Тиигээд хулгайшад яаралгүй машинадаа модо ашажа эхилхэдэнь, би һэрээд һүхирөөб. Намае тэдэшни гансаараа байна гэжэ һанаһан, баһаһан байгаа. Энэ үедэ нүгөө гэртэ байһан Сэлмэг басаган газаашаа гүйжэ гараад, хулгайшадай дээгүүр хэдэн дахин буу табяа. Тиигэхэдэнь тэдэнэршни ашажа байһан модоёо хаяжа, түргэхэн саашаа үгы болоо. Үгы, энэ иигэхэдэе юун боложо байна гээшэб?! Хаана байдаг, юу хэдэг засаг бэ? Оройдоо дээрээ ахагүй, дороо дүүгүй боложо, бултадаа хосороо зон гүбди?!.. Эдэ хулгайшад модоной эндэ бэлэн байһаниие мэдэхэ манайшые хүйхэрнүүд байжа болоо. Үгышые һаа, Улаан-Үдэһөө гү, али Шэтын Бадын станай хулгайшад ерээ. Эдээн соош заал һаа эдэ модые мэдэхэ хүн байгаа... Бидэ Сэлмэгтэй мүнөө үглөөнэй машинын мүрөөр хараашалаад, энэ бусажа ябаабди... Энэ басаган модыемни абарба... Хэды хоногой урда энэ Сэлмэг городһоо айлшаар намда ерээ юм... Теэд мүнөө Сэлмэг басагамни хайшаа үгы болошобоб? - гэжэ үбгэжөөл баһа мэгдэжэ, нишэ тишээ хараашалан байба.

- Тэрэ Сэлмэг басагантнай гү? - гэбэ Бата. Тэрэтнай буудаһан гүрөөһэнэйнгөө хойноһоо гүйшөө.

- Энэ дэмы даа! Гүрөөһэншни хараагаашые харуулангүй саашаа ошоһон байха. Халаг!

Энэ үедэ бургааһан сооһоо Сэлмэг буудаһан гүрөөһөө мүр дээгүүрээ үргэлһэн гаража ерэбэ.

- Энэмнай юун гээшэб? Сэлмэг, ши тэрэ гүрөөһэ тудаһан болоно гүш? Дахин буушые хүрөөгүйл, - гэжэ гайхашаһан Данзанхай модон дээрэ амархаяа һууһан аад, дахин хүл дээрээ бодошобо.

- Мүрөөрнь харахадамни, ногоон дээрэ элихэн шуһан байгаа. Хойноһоонь ошоходомни, холошые бэшэ унашаһан хэбтээ, - гэжэ Сэлмэг гүрөөһээ үбгэн баабайнгаа урда газарта хаяба.

- Ехэл һайн гээшэш. Энэшни хүнэй гэртэ ерэжэ, ёро хараһан байгаа. Алаагүй һаашни, тэрэ ёронь манда тудалдаха һэн... Мяхагүй һэмди, мяхатай болобобди, - гэжэ Данзан үбгэжөөл маһагашан, хутагаяа хуйһаань гаргаба.

Бата Сэлмэг хоёр абяагүйгөөр үдхэн ногоон соо умбашаһан Батын Хара мориндо хоёр тээһэнь һэмээхэн дүтэлбэд.

Эмээлынь моринойнь гүзээн доро орошоһон, тэрэ тэдэ хоёрой урдаһаа шуухиран, шэхээе хүрмылгээд, саашаа гүйхээе һанаба.

Теэд Сэлмэг түргэн жолоодонь аһажа үрдибэ. Бата энэ Сэлмэг басагые оройдоо түрүүн хараагүй байба. Дамдинхай дайнай һүүлдэ

хамга абажа, олон үхибүүдтэй, хожомын ашанар, зээнэртэй болоо гэжэ дуулдадаг хэн.

Бата энэ үедэ ехэ болоһон, армида алба хэжэ, саашань хургуули дахажа, нютагтаа хүсэд ерээшьегүй, ерэхэдээшье гансал ноёдтой уулзадаг, Данзанхайтай халта харалсадаг хэн.

Мүнөө Бата Сэлмэг хоёр моринойнгоо эмээл заһаба. Бата тэрэнэйнгээ жолооһоо бүхөөр баряад, хоюулаа зэргэлээд, Данзанхайдаа яаралгүй гэдэргээ бусаба.

Бата тэгшэ үндэр бээтэй, ханшагаараа сайбад гэхэн үдхэн хара үһэтэй хүн байба.

Харин Сэлмэг Батын эгээл муртэнь хүрэхэн, хара ехэ нюдэниинь үбгэн баабайдаал адли сула энеэбхилэн, сагаан блузка доронь үнинэй сагаа хүсэжэ жагсаһан, шаб гэмэ хоёр хүхэниинь монсойжо, сэхэ хүлыень шангаар бариһан джинсэнэ үбдэгтэнь хүрэхэ, тахимаарнь бахим бариһан байба. Энэ энеэбхилжэ байһан басагые мүнөө Бата хараад, тугаар гүрөөһэ буудажа унагаагаад, туужа сооһоо үргэлөөд гаража ерэхэндэнь, этигэшэгүй байба.

- Би таниие бүри түрүүнһээ таниха байгааб, - гэжэ Сэлмэг Батын урдаһаа сэхэ хаража, түрүүшынхиеэ дуугарба.

- Теэд би таниие түрүүн хараһанаа һананагүйлби. Али нэгэ городто байгаа хадаа, нэгэ нютагай зон хадаа, харалсаһан байгаа гүбди?.. Үгы даа. Би түрүүн таниие хараһан байгаа һаа, заяандаашье мартахагүй һэм, - гэбэ Бата.

- Би таниие харааб, та намайе хараагүйт, - гэбэ Сэлмэг. - Манай хургуулиин юбилей болоходо, та эндэ айлшаар ерээт, президиумдэ һуугаат. Тиэхэдэ үбгэн баабайтаймни уулзаат. Городто би таниие оло дахин харааб. Та намайе юу тоохо һэмта даа... Пүүлэй үеын сагаалгануудта та сула ябаат. Тамнай ехэ мэдээжэ, нютагайнгаа түрүү хүнүүдэй нэгэн болоно ха юмта даа... Городто нэгэтэ би үбгэн баабайтаяа танайда ошообди. Та гэртээ үгы байгаат.

- Юугээ хэлэнэ гээшэбтэ? Хэзээ ошоо хүмтэ?

- Нёдондо үбэл... Минии үбгэн баабай таниие ходо дурдажа байдаг. Баабайтайтнай ехэ нүхэд байһан зомди, дайнда үгын тон харамтай юм гэдэг.

- Тиимэ даа, тиимэ, - гэжэ гэнтэ Бата юундэшьеб тад улаан болошобо. "Гэнтэ улайхадаа, яана гээшэбиб? Баабайнгаа дайнда үгыһөө бэшэ, харин энэ басаганай иимэ дүтэ байһандань, нюурни халуу урьяшаба. Энэ улаан нюурыем Сэлмэг бү хараһай" гэжэ тэрэ саашаа эрьешэбэ. "Теэд юун болобоб? Гэнтэ улайхадаа яана гээшэбши?"

гэжэ Батаһаа мүнөө хүнэй һураа һаань, тэрэ оройдоо харюусажа шадахагүй байба.

Тэрэ энэ наһан соогоо ямаршые басагантай түрүүн танилсахадаа, иигэжэ мэгдэдэггүй һэн. Памган болоһон Гажадмаатаяашые танилсахадаа, шэгээ иигэжэ хубилаагүй.

Тээд мүнөө юун болобо гээшэб? Энэ басаган намһаа хори һайса гаран наһаар дүү, минии хүбүүн Эдигһээмнишые дүү байжа болоо. Сэлмэгые түрүүн харамсаараа гансата дурлашаба гээшэ гүб? Хэн намда иигэжэ бодохо эрхэ үгөөб? Үхибүүмни ха юм, үхибүүн? Юун гэхэн эшхэбтэр юумэн гээшэб! Эндэхээ түргэн бүтэн дээрээ ябаха байна! Гэнтэ аюултай юумэн бологшоб! Би түрүүн наһандаашые иимэ байдалда орожо үзөөгүйб? - гэжэ Бата досоогоо бодобо.

Сэлмэг Батын досоо юунэйшые боложо байһаниие ойлгонгүй, амгаланаар урдаһаань энеэбхилэн, тогоон дээрэ дүгдэгэшэн байһан үбгэн баабайдаа дүтэлжэ:

- Зай, мяхан болоо гү, үбгэн баабай? - гэбэ.

- Энэ бээрээ... Оромнай шоро болохонь ха. Ехэ тарган гуран байба... Энэ, бари, шоронуудые, Сэлмэг. Өөрөө аманда ерэжэ ороо хадань, шанажа, шаража, сонгоожо байгаад эдие. Бата, шороор мяха сонгоохоёо мартаагүй бээш? Шашлык гэгшэ гүбди? Ёһотой тэрэмнайл болобо гээшэ... Энэ мяхан дээрэ одоол зуун грамм уужархёо һаа, гоёл байгаа. Тээд тиимэ юумэн намда байха бэшэ даа... - гэбэ Данзанхай.

- Намдатнай байха... Битнай тантаяа зорюуга хөөрэлдэхэ гэжэ ерэхэн хүн гээшэб, - гэжэ Бата сумаа сооһоо нэгэ шэл хара архи, колбаса гаргаба. - Би танайнгаа уудаггүйе мэдэнэб, тээд орон дэлхэйдээ үргэхынтнай түлөө асараа һэм.

- Ехэ һайн, - гэбэ Данзанхай. - Би шиниингээ ерэхэндэ тон баяртайб. Сэлмэг басаганай үгы һаа, модоёо хулуулганхай, үүдэмни газаһаа тулаатай мүнөөшые болотороо гэртээ һуужа байха һэм... Энэ Сэлмэг басаган намайгаа оройдоо орхидоггүй. Зун бүхэндэ намдаа амаралтаа абаад ерэдэг, үбһэ хулһыемни сабшалсадаг юм. Бата, ши наашаа ерэхэдээ, харгын хажуугаар олон бухалнуудай һуухые хараа гүш?

- Хараа даа. Ехэ томонууд бухалнууд, нэгэниинь сохом центнер болохо хаш. Тамнай шадалтай зандаа байнат.

- Эдэ бухалнуудыш Сэлмэг табяа... Сэлмэгни дээдэ һургуулида багшалдаг, эрдэмэй кандидат юм. Эндэ тэндэ курортдо ошожо амарыш, мүнөө булта зон бээл амаруулха дуратай болошоо гэхэдэ, оройдоо үгыем дууладаггүй юм...

- Данзанхай, харин та өөрөө ногоогоо сабшаһан болоно гүт?

- Үгы, хоюулан Сэлмэгтээ сабшаабди. Энэшни намһаа хураггүй бэрхээр сабшадаг болоо... Паяар хүри табихабди. Бата, ши бага ябахандаа, ехэ бэрхэ хүришэн болоо бэлэйш. Мүнөө мартаа бээш даа. Дайнай хүүлдэ хургуулиингаа амаралтада намтай үбһэндэ ябадагаа һанана гүш?

- Панангүй яахабиб... Та үншэн намайе ехээр дахуулжа, институт хүрэтэрни ябаат. Институдта ороходомнишье, сараа гаргажа, харгымни, костюмай, пальтогой мүнгэ үгөөт. Мүнөөшье хүрэтэр би энэ үрээ бусаагаагүйб.

- Бата, энэшни үри бэшэ, минии уялга байгаа. Ши бэшэ энээн тухай нэгэшье үгэ бү дуугара. Намайе гомдохоохош. Зай гү? - Данзанхай сухалдажа эхилбэ.

- Зай, - гэбэ Бата. - Би энээниетнай мэдэнэб... Мүнөө би эндэ тантаяа хүри хаялсахаб.

- Энэшил хайн гээшэ, - гэбэ Данзанхай, - Зай, орон дэлхэйдээ үргэл даа. Ньютагнай хайн хайхан байхань болтогой! - гэжэ нэгэ аяга соо дүүрэн архи хэжэ, хүл дээрээ бодоод, дуугаржа байгаад, дүрбэн зүг тээшэнь дууһан сасаба.

- Сээг! Сээг! Сээг!

Буумал сагаан эзэн хаан,

Пуумал сагаан хатан ийбии!

Үндэр дээрэһээ харан байжа,

Газарта буулайт.

Тэнгэридэ гарбалтай байжа

Аглаг дайдада һуурижалайт.

Алтан гадаһан мүшөөр

Моридтоо сэргэ хэлэйт.

Арюун Байгал далайгаар

Аршаан унда хэлэйт.

Газарай хамгаалагша бололойт.

Амитанай аршалагша бололойт.

Пүүлэй шэрэһэн шононуудай

Нюдыень мохоогты!

Ургаяа шэрэһэн хулгайшадай

Бугуулиень ахидхагты!

Сээг! Сээг! Сээг!

Пүүлдэнь шэл соо үлээшыень гурбан аяга соо тон тэгшээр хубаажа, Данзанхай:

- Энээнние ёһотой шадаад уугаа һаа, бээдэшье хайн, эм юумэн

ГАРШАГ

Хурьгад горхон	3
Шалсаана	71
Добо	73
Дондог Улзытуевтэ	77
Түнхэнэй мундарганууд	79
Хайрата дүү Аннада	80
Дулмажабта	81
Ритэдээ	82
Сашаада	83
Минии харгы	85
Эхин	89
Переделкинэй агаар	119
Михаил Светловой семинар	139
Элитэ хүнэй нэрэ хэзээдэшье мартагдахагүй	152
Үргэн үндэр дэлисэ	160
Агын талаһаа эрдэмтэн	169
Наһанайм үрээл	178
Буряадай бүргэд дэлисэтэй хүбүүн	188
Минии түрэлнүүд тухай хэдэн үгэ	
Зуун наһанай зула	199
Эжы	205
Гайхамшаг бэлиг, гайхалтай найхан хүн	207
Академик Улзытэ Базарон	212
Коммунистын нангин нэрэ	223